

František Šmahel

UPROSTŘED EVROPY

České země
na konci středověku

Uprostřed Evropy

České země na konci středověku

František Šmahel

Publikace využila databázi Czech Medieval Sources online, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

Na obálce Český znak s kalichem z hlavní lodi kostela
Proměnění Páně v Táboře

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2022

Redakce Kamila Veselá

Jazyková korektura Jan Kočudák

Grafická úprava Zdeněk Ziegler

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2022

© František Šmahel, 2022

ISBN 978-80-246-4614-5

ISBN 978-80-246-4636-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

constat 3 fe 16 fe. gmi a 1552. Leipzig in münchens Walpurgis
 sandungs paratom war his für die 27 Junij hora 8 pon.

Das heilig Römlich reich

Junij III. 1553

Gedruckt zu Augspurg durch

54

ex possessore

mit sampt seinen geliden.

Dauidt de Necker Formschneider

Obsah

Několik slov úvodem /9

PANORAMA ČESKÝCH DĚJIN POZDNÍHO STŘEDOVĚKU /11

1. Čechy a české země ve vrcholném a pozdním středověku /13
2. Evropské panorama 1378–1437 /35
3. Duchovní život, kultura a umění za vlády Lucemburků /77
4. Korunovační rituály, ceremonie a festivity české stavovské monarchie 1471–1526 /109
5. Poslední chvíle, pohřby a hroby českých králů 1306–1526 /139
6. Národ v českém středověku /213
7. Velké dějiny malých národů /226

POLITICKÉ MYŠLENÍ

A NÁVRATY K MINULOSTI /243

8. Imperator rex in regno suo. Římské království v pojetí Lupolda z Bebenburgu /245
9. Státní teologie Karla IV., „národní“ doktrína Francie a počátky konciliarismu /256
10. Kdo pronesl smuteční řeč při pohřbu císaře Karla IV.? /297
11. Národní idea, světská moc a sociální otázka v politické teologii Jana Husa /304
12. Ulrich Richental a jeho Kronika kostnického koncilu /342
13. Antonín Marini z Grenoblu a jeho „Memorandum“ o nutnosti protiturecké aliance /362
14. Praha minulosti a současnosti očima Pavla Žídka /373

SVĚTCI A KACÍŘI, VÍRY A POVĚRY /383

15. Návraty bájně kněžny Libuše a jiné folklórní záznamy v publicistice husitského věku /385

16. Úcta k sv. Václavu v husitských Čechách /395
17. Christianizace v duši a myslí. Interiorizace křesťanské víry v lucemburských Čechách /415
18. Pohled do Husovy literární dílny /442
19. Mistr Jeroným Pražský na soudu dějin /482
20. Mistr Jakoubek ze Stříbra a testimonia Husovy mučednické smrti z let 1415–1417 /494
21. Eneáš Silvius Piccolomini a česká otázka /505

DĚJEPISNÉ REFLEXE /535

22. Německá medievistika v českých zemích: hledání otázek a nalézání odpovědí /537
23. Chvála pomocných věd historických /552
24. Násilí slovem a otázka moci /559
25. Otázky naruby a meze „zdravého rozumu“ /564
26. Bývalí Čechové statní jonáci: konstrukce a rekonstrukce české národní historie s pomocí „velké“ středověké minulosti /574
27. „My Evropané“. Na okraj jedné televizní relace o Janu Husovi /588
28. Závěrečný projev na IX. sjezdu českých historiků v Pardubicích 8. září 2006 /594

- Ediční poznámka /605
Seznam vyobrazení /608
Seznam zkratk /610
Rejstřík osob a míst /611

Několik slov úvodem

Soubor studií z nedávné doby, který předkládám čtenáři, převážně zahrnuje statě, jež vznikly souběžně s knižními monografiemi nebo na jejich okraji. Nevztahují se jen k husitství, jež jsem si ostatně za životní téma sám nevybral. Bylo mi přiděleno kdysi dávno jako hlavní úkol, když jsem nastoupil do Historického ústavu tehdejší Československé akademie věd. Nikdy jsem se tím netajil, vždyť jsem nehledě na důsledky mohl téma odmítnout. Také mi ale nebylo proti mysli zabývat se dobou, kdy poprvé a naposled české země hrály v Evropě prvořadou roli. Bylo to sice jen v první polovině 15. století, avšak i předcházející dobu Karlovu a následující husitské království Jiřího z Poděbrad bylo třeba vzít ze stejného úhlu pohledu v potaz. Když jsem tu obtížnou cestu, na níž mne předešli velikáni staršího českého dějepiscectví, nastoupil, šel jsem po ní v měnícím se domácím klimatu dál a dál. Teprve když jsem dějinami Tábora a husitské revoluce tuto výzkumnou etapu uzavřel, mohl jsem se rozhlédnout po výzkumných polích, které mi ležely odedávna na srdci a na něž mi nezbyval čas. Mám tím na mysli nejen dějiny Univerzity Karlovy, ale i myšlenkové a kulturní proudy pozdního středověku a rané renesance.

Studie v této knize jsou do jisté míry náznakem témat, k nimž bych jinak rád směřoval. Kdo ví, zda bych došel někam dále nebo jinam. V každém případě se mi však husitství, zejména jeho čelné postavy Hus a Jeroným, vryly pod kůži a dále zůstaly v mém badatelském obzoru, jak dosvědčují tematické rozpětí i tohoto souboru, zvláště pak v jeho oddílu věnovaném světcům, kacířům i různým věrám a pověrám. Jelikož však statě k univerzitní historii a k dějinám na pomezí výtvarné kultury před časem vyšly v samostatných knižních souborech, v této antologii přišly na řadu jednak obšírné studie obhlížející široké panorama českých a středoevropských dějin, jednak pojednání o politickém myšlení doby Karlovy a soudobých návratech k minulosti. Skrytě, avšak v současném domácím historickém výzkumu všudypřítomně, se v tomto souboru odrážejí dvě tendence, jímž

je takřka nemožné čelit. Zatímco neustálé hodnocení sklouzávající často do povrchních kalkulací bodového systému vede k nadprodukcí statí do různých tematických či jubilejních sborníků, grantový systém přes své nesporné přednosti v přírodních i jiných vědních oblastech tříští bádání do časově zvládnutelných úseků, většinou příliš krátkých na to, aby mohly dostát náročným kritériím základního výzkumu. Na závěr knihy jsem připojil několik dějepisných reflexí více méně připomínajících některé živé otázky, na něž jsem jako historik narazil.

Není snad knihy z mého oboru bez slova díků těm, bez nichž by dílo v náležitě podobě nevyšlo. Je tomu i tak v tomto případě. Na prvním místě vděčně zmiňuji Nakladatelství Karolinum, jež soubor zařadilo do vydavatelského plánu. Rovněž jsem velice uvítal, když se redakčních prací ujala paní Kamila Veselá, jež mi takto prokázala cenné služby již u několika předchozích titulů. Také Robertu Novotnému z Centra medievistických studií znovu děkuji za cenné služby a rady při technické úpravě textu starších studií.

František Šmabel

PANORAMA ČESKÝCH DĚJIN
POZDNÍHO STŘEDOVĚKŮ

---

1. Čechy a české země ve vrcholném a pozdním středověku

Zatímco raný středověk a neméně dlouhý novověk českých dějin lze souhrnně postihnout názvy vládnoucích dynastií, prostřední období mezi nimi zahrnuje z hlediska vládnoucí moci éru Lucemburků, kolísavé dvojvládní revolučních a protihusitských sil a v závěru pak nástup stavovské monarchie za padesátileté vlády Jagellonců. Mocenské síly vždy hrají v dějinách prvořadou roli, ať se nám krásné madony a naleštěné zlaté předměty líbí sebevíc. Nejsou však jedinými dějnotvornými činiteli, to budeme mít i v našich úvahách na paměti. Dvě století českých dějin lze sice nahlížet vcelku, jde však o příliš dlouhé období, aby je souběžně bylo možné vnímat z hlediska živých či otevřených otázek historického studia. Předkládám zde tudíž pohled z pomyslné rozhledny, z níž lze zahlédnout širý kraj, byť jen někdy v mlhavých konturách, nikoli však sedláky na poli, ruch na městském tržišti, rytířskou výpravu nebo barevná okna katedrál.

Vnímat období mezi léty 1310 a 1526 jako jednu etapu českých dějin je zatím vzácné. To spíše etapy předcházející a následující tvoří v myslích historiků i v dějinném povědomí ustálené celky. Obě dějinné éry, Přemyslovců i Habsburků, jsou přitom o jedno či dvě století delší. Naopak mezidobí jako by se členilo do tří period. Dvě první, lucemburská a husitská, jsou střídavě a z různých úhlů pohledu považovány za dobu vzepětí nejen z hlediska českých, ale i evropských dějin. Padesátileté období vlády Jagellonců dlouho ustupovalo do pozadí, nyní se však těší větší pozornosti ve spojitosti se stále ještě nedoceneným rozvojem stavovské monarchie.

Třem dějinným epochám sice odpovídají, zhruba vzato, tři odlišné formy státní správy, monokratická, korporativně federativní a stavovská, ve skutečnosti však, jak se pokusíme naznačit, šlo o propojené etapy přesahující z jedné do druhé. To lze ovšem říci i o jakémkoli jiném střídání věků. Budiž, máme tu však co činit s revolučním husitstvím, jež dlouhodobě narušilo základy korunního i zemského zřízení a jež jak svými kořeny, tak i důsledky přesáhlo svoji vlastní dobu. Nebudeme přitom zapomínat na to, že vše pod-

statné, co se zvláště v mocenské sféře odehrávalo v Čechách, mělo po celé sledované období odezvu v sousedních a někdy i ve vzdálených zemích. Tyto obecné, nejméně střeoevropské kontury budeme mít stále na mysli, i když se nevyvarujeme zjevného bohemocentrismu. Ať už se to někomu nemusí zamlouvat, byly to převážně Čechy a Praha, které byly středobodem dění.

Sesazením Jindřicha Korutanského a nástupem Jana Lucemburského (1296–1346) na český trůn v roce 1310 skončilo několikaleté období politické nejistoty po vymření přemyslovské dynastie. Mladý panovník byl synem římského krále a pozdějšího císaře Jindřicha VII. Lucemburského, což předznamenalo jeho mocenskou orientaci na Francii a západní část Římské říše. Kontinuitu s Přemyslovci a domácí zemskou obcí zajišťovala jeho ambiciózní manželka Eliška (1292–1330), dcera českého a polského krále Václava II., od něhož pak Jan Lucemburský vyvozoval nároky i na polský trůn. Přijetím základních zemských práv si Jan otevřel cestu ke skutečné vládě, kterou však s obtížemi prosazoval proti soupeřícím obcím české šlechty. Neúspěchy v Čechách si vynahrazoval nákladnou a velmi aktivní zahraniční politikou. Zatímco v úsilí o římský trůn proti Ludvíku Bavorovi neuspěl, výboji i jednáním se mu dařilo rozšiřovat vlastní dynastické državy.

Vezmeme-li k ruce mapu, pak dnešní hranice Čech a Moravy se proti době kolem roku 1300 příliš nezměnily (obr. 1). Hranice Moravy neměly ještě ustálenou podobu především na severu vůči Opavsku a Těšinsku, které spolu s částí nízkého vévodství přináležely k jádru středověkého českého státu. Morava tehdy spolu s českým Slezskem měla rozlohu kolem 22 000 km². Čechy byly zhruba dvakrát větší, spolu s Kladskem, avšak ještě bez Chebska měřily ca 55 000 km². Kladsko mělo v českém státě zvláštní postavení, takže bylo často zastavováno. Chebsko získal roku 1322 Jan Lucemburský zástavou od římského krále Ludvíka Bavora. Mnohým českým současníkům i pozdějším historikům nebylo po chuti, že tento skvostný představitel konce rytířské éry do Čech jezdil jen pro peníze na své dobrodružné avantýry. Zapomíná se přitom, že dynastickou državu, kterou odkázal synu Karlovi, zvětšil též o třináct slezských knížectví a obojí, Horní i Dolní Lužici. Také povýšení pražského biskupství na arcibiskupství bylo dílem jeho politiky. Jeho syn Karel při tom všem asistoval a dobře věděl i o tom, že jeho otec spolu s papežem Klimentem VI. připravuje kampaň směřující k jeho nastolení na římský stolec. Přiznejme císaři vše, co mu patří, nezapomínejme však přitom i na zásluhy jiných.

Janův syn Karel IV. (1316–1378) krátce po svém nástupu na český trůn v roce 1346 odlišil důstojenství a teritorium českého krále (*regnum*) od zemí a oblastí pod jeho vrchní pravomocí. Složitě předivo lenních svazků a státoprávních vztahů tzv. vedlejších zemí Karel IV. nahradil právním statutem inkorporací, tj. neoddělitelným spojením s Českou korunou. Nová státní unie zemí Koruny české od doby Karla IV. po několik dalších století zahrnovala České království, Moravské markrabství, olomoucké biskupství, Opavské knížectví, třináct slezských knížectví, markrabství Dolní i Horní Lužice, dočasně též Lucemburské vévodství a zvláštním způsobem připojenou Braniborskou marku. Podle velmi hrubého odhadu měl celý státní celek o rozloze kolem 130 000 km² na konci 14. století přibližně 3 miliony obyvatel, z toho Čechy a Morava necelé 2 miliony. Poměrně intenzivnímu osídlení zhruba se stovkou větších měst a trojnásobnému množství městeček před rokem 1419 odpovídala hustá síť 2084 far, 122 mužských a 29 ženských klášterů. Jedna fara připadala v pražské arcidiecézi přibližně na 28 km², jeden kněz na 200 obyvatel.

Ve stejném roce, kdy zasedl na český trůn, byl Karel IV. zvolen říšským králem. Římskou korunovací na císaře Karel IV. v roce 1355 povznesl sebe sama i svou dynastii a mohl se nyní více věnovat legislativnímu upevnění nabytých pozic. V Čechách v tomto ohledu neuspěl, neboť v říjnu 1355 byl pro tvrdý odpor šlechty donucen stáhnout svůj zemský zákoník (tzv. *Maiestas Carolina*) dříve, než byl formálně vzato předložen. Co se mu nepovedlo v Čechách, ukázalo se průchodnější v Říši. Řadou dílčích smluv Karel IV. jednak uzavřel smír se svými protivníky, jednak zajistil přijetí říšského zákoníku, jemuž se po slavnostním vyhlášení v lednu 1356 dostalo názvu Zlatá bula. Karel určil konstrukci českého státu na staletí dopředu, i přes neúspěch se svým psaným zákoníkem. Svou Zlatou bulou vytvořil ústavní základ Římské říše platný až do roku 1806.

Všude tam, kde Karel IV. měl jako český král přímé pravomoci, prosazoval centralizaci dvorských i jiných správních úřadů. Na významu v jeho době nabyly zejména dvorský soud vztahující se na přímé královské služebníky, many a rychtáře. Výrazně se zvýšila i váha úřadu nejvyššího hofmistra, jehož kompetence někdy přerůstaly i do zahraničněpolitické sféry. Novým důležitým správním orgánem se od poloviny 14. století stal úřad mistra královské komory, jenž finančně zajišťoval dvůr a panovníkovy potřeby na základě centrální správy všech královských příjmů. Své kompetence si

přítom podržely starší dvorské instituce, k nimž náležely úřady královského podkomoří a hofrychtěře, kteří měli na starosti královská města, dále úřady mincmistra v Kutné Hoře, nejvyššího lovčího a dědičné úřady nejvyššího maršálka, nejvyššího stolníka a nejvyššího číšníka.

Vzrůstající mocenská váha vysoké šlechty si již dříve vynutila přímou účast na řízení země, a to jednak prostřednictvím sněmů, jednak zřízením zemského soudu, do jehož kompetence náleželo rozhodování v trestních záležitostech šlechty a svobodných statků. Zemský soud zasedal čtyřikrát ročně a jeho usnesení byla zapisována do několika řad desek zemských. K tzv. nejvyšším úředníkům zemským, k nimž náleželi nejvyšší komorník, nejvyšší sudí a nejvyšší písař, se jako úředník zemské šlechtické obce přiřadil nejvyšší purkrabí Pražského hradu, jemuž příslušela exekutiva soudních rozhodnutí.

Na Moravě Karel IV. založil roku 1348 místo provinčních soudů dva zemské soudy, jejichž úředníci vedli zvláštní zemské desky pro oblast (tzv. cúda) brněnskou a olomouckou. V zemích, které bezprostředně spadaly pod svrchovanost českého krále, byly Karlovy pravomoci obdobné českým poměrům. Ve Vratislavsku, v části Hlohovska, Horní a Dolní Lužici Karel jmenoval své zástupce, které většinou vybíral z řad české šlechty. Vedle zemských hejtmanů (v Lužici tzv. fojtů) k nejužšímu královu okruhu příslušeli moravská markrabata, opavští vévodové a slezská knížata. Ti všichni, a rovněž tak vévodové lucemburští, byli ve svých územích přímými vládci, zatímco českému králi nad nimi náležela jen lenní pravomoc.

Jestliže se o povýšení pražského biskupství na arcibiskupství v dubnu 1344 a následnou celkovou přestavbu katedrály sv. Víta zasloužili oba Lucemburkové, Karel IV. toto zakladatelské úsilí o čtyři roky později dovršil zřízením prvního zaalpského studia generale a velkorysým založením Nového Města pražského. To byl jen začátek všestranného rozkvětu Prahy jako rezidence čtyř lucemburských císařů nebo králů na říšském stolci. Velkým nákladem dal Karel přestavět svůj palác na Pražském hradě, starší kamenný most přes Vltavu nahradil novým s dvěma reprezentativními mosteckými věžemi. Praha se za Karla IV. nejen rozrostla o novostavby kostelů, klášterů a výstavných paláců, ale získala i nové hrady. Pro ostrahu korunovačních klenotů dal král vystavět nedaleko Prahy mohutný hrad nazvaný jeho jménem (Karlštejn), proslulá dvorská huť Parlérů však novátorsky působila i na jiných místech.

Karel IV. díky svému talentu, státnické průpravě i mimořádné znalosti několika jazyků dokázal kolem sebe soustředit významné politiky, literáty i učence. Za jiné si tu zaslouží zmínky první pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic († 1364) a spolu s ním též kancléř s literárními sklony Jan ze Středy († 1380), který proslul styky s básníkem Petrarkou i jinými italskými humanisty. Na pražské univerzitě v době jejího největšího rozkvětu v sedmdesátých a osmdesátých letech 14. století studovalo přes tisíc posluchačů z blízkých i vzdálených zemí. Celkovému vzestupu vzdělanosti včetně zvyšujícího se podílu literárních děl v češtině i němčině odpovídala i čilá kulturní aktivita ve venkovských městech.

Nebylo divu, že Karel IV. v první řadě pečoval o země České koruny, neboť se snažil všestranně pojitit zájmy vlastní dynastie. Patřila k tomu i cílevědomá snaha o vlastní potomstvo. Ze čtyř manželství se mu narodilo dvanáct dětí. Syna Václava IV. (1361–1419) nechal již jako dvouletého chlapce korunovat na českého krále a ještě za svého života prosadil v roce 1376 jeho volbu za římského krále. Vedle Českého království měl Václav po Karlově smrti panovat v některých slezských državách, v Dolní Lužici, v zemi Budyšínské a v javorsko-svídnickém vévodství. Jako lenní pán měl dále vládnout nad Moravským markrabstvím, olomouckým biskupstvím, opavským vévodstvím i nad ostatními slezskými knížectvími. Kromě toho se stal lenním pánem v nově vytvořeném zhořeleckém vévodství, jež zdědil nejmladší Karlův syn Jan (1370–1396). Druhorozený syn Zikmund (1368–1437) byl jako markrabě ustanoven dědicem v Braniborsku. Kromě toho Zikmundovi a jeho synům mělo připadnout nástupnictví v Českém království, pokud by Václav zemřel bez mužských potomků. V závěti bylo rovněž přesně stanoveno, za jakých okolností by připadla česká koruna moravskému markraběti Joštovi a případně jeho bratrům Janu Soběslavovi a Prokopovi.

Hned po císařově smrti v listopadu 1378 čekalo na Václava IV. nemálo obtížných státnických zkoušek. Ve shodě s politikou svého otce se v počínajícím schismatu přidal na stranu římského papeže, vhodnou příležitost k císařské korunovaci však promeškal. S ambiciózním pražským arcibiskupem Janem z Jenštejna († 1400), který se pokusil vytvořit z české církve stát ve státě, se dostal do přímého konfliktu. Obětí sporu, který skončil Jenštejnovou rezignací v roce 1396, se o tři roky dříve stal generální vikář Jan z Pomuku, z něhož legenda vytvořila mučedníka zpovědního tajemství.

Vztahy mezi církevní a světskou mocí přerostly v posledních desetiletích 14. století v násilné konflikty též na Moravě. Temnou skvrnou raného období vlády Václava IV. byl rozsáhlý pogrom, k němuž došlo roku 1389 v pražském židovském městě.

Na konci 14. století Václav musel čelit i silné opozici českých baronů, kteří se cítili být ohroženi ve svých stavovských privilegiích vlivnou skupinou králových oblíbenců nepřilíš urozeného původu. Roku 1394 baroni podporovaní královým strýcem, moravským markrabětem Joštem, Václava IV. zajali, což si o osm let později zopakovali. Václavovi se z nedůstojného postavení sice podařilo uniknout, avšak jen za cenu ztráty autority a mocenského vlivu. Zanedbávání povinností a několikaletá nepřítomnost v Říši posilovala ambice některých říšských knížat, jmenovitě rýnského falckraběte Ruprechta III., který roku 1400 zasedl místo sesazeného Václava IV. na říšský královský stolec. Václav se sice římského trůnu nevzdal, neměl však sil získat ho zpět. Z nezbytí pak po Ruprechtově smrti roku 1410 pomohl svým kurfirťským hlasem k říšskému trůnu nejprve strýci Joštovi a po jeho nečekaném úmrtí i mladšímu bratru Zikmundovi, od roku 1387 držiteli uherské svatoštěpánské koruny.

Přestože krizové projevy stále více ohrožovaly prosperitu městské ekonomiky i životní standard středních a nižších vrstev, vnitřní sociální rozpory jen ojediněle přerůstaly do otevřených srážek. Od konce 14. století vystupovala více do popředí sílící národnostní emancipace českého obyvatelstva v etnicky smíšených městech. Nevýrazné projevy sociálních protestů zde však po celou dobu vlády Václava IV. nepřerostly v otevřenou vzpouru. Vlastním podhoubím sociálního zneklidnění v některých venkovských, zejména jihočeských oblastech bylo mentální klima vzrůstajících životních nejistot, v nichž se odrážely důsledky drobných válek, mocenských rozbrojů a zhubných morových epidemií. Nevyhraněnost sociálních rozporů v krizovém období českého státu nalezla svůj výraz i v celospolečenském záběru a proticírkevním zaměření reformní ideologie, jež se stala svorníkem nejrůznějších zájmů a tužeb v širokém rozmezí od dílčích reforem až po dalekosáhlé proměny revolučního rázu.

Snahy o nápravu zesvětštělé církve a o vnitřní obrodu náboženského života měly i v českých zemích více podob. Obrodné proudy tzv. nové zbožnosti (*devocio moderna*) se prosadily jak v nově založeném řeholním domě augustiniánských kanovníků v Roudnici, tak i v cisterciáckém

klášteře na Zbraslavi, v jehož prostředí vznikl i jeden s nejrozšířenějších nábožensky vzdělávacích spisů s alegorickým názvem Granátové jablko (*Malogranatum*). Důraz na náboženský prožitek jednotlivce se doplňoval s úsilím o úplný překlad bible do národního jazyka. Čechy v tomto ohledu předstihly většinu evropských zemí. Zásluhou anonymních překladatelů se tak již v poslední čtvrtině 14. století mohl s biblickým poselstvím v češtině a částečně i v němčině seznámit širší okruh vzdělaných laiků. Náboženský nonkonformismus v podobě tzv. lidového kacírství měl v českých zemích zázemí mezi valdenskými sektáři, kteří se zde usadili spolu s jinými kolonisty. Zanedlouho je však i tu dostihla inkvizice, která si v Praze zřídila své stálé sídlo.

Ostrou kritikou žebravých řádů a církevního fiskalismu se vyznačovala již kázání rakouského augustiniána Konráda Waldhausera († 1369), jehož do Prahy pozval sám císař Karel IV. Pod vlivem tohoto kazatele se vzdal svého úřadu v královské kanceláři Milíč z Kroměříže († 1374), jenž svůj majetek rozdal chudým a všechny své síly upnul k vybudování vzorné pražské farnosti nazvané Jeruzalém. Požadavkem svobodného kázání slova božího Milíč předjímal jeden z pozdějších husitských artikulů. Jeho nástupce mistr Matěj z Janova († 1394) prosazoval potřebu častého přijímání svátosti oltářní, cestu ke spáse jednotlivce spatřoval v návratu k prvotní církvi, který zdůvodnil v latinském spise o pravidlech Starého a Nového zákona (*Regulae Veteris et Novi Testamenti*).

Koncem 14. století se dostaly do Prahy první spisy oxfordského profesora Jana Wyclifa († 1384), jež svou filozofickou průbojností zaujaly mladé české mistry na pražské univerzitě. Jakmile vešly ve známost Wyclifovy názory o církvi a její nezbytné nápravě zásahem světské moci, většina zahraničních mistrů roku 1403 odsoudila jeho 45 bludných tezí. V následujících sporech o Wyclifovo učení postupně uzrávaly zásady husitského reformního programu. Průběžnou součástí tohoto zápasu bylo houževnaté úsilí českého univerzitního „národa“ o přednostní výsady na domácím vysokém učení.

Rozpory na univerzitě vyvrcholily v letech 1408–1409. Jedním z rozhodujících momentů se stalo odmítnutí souhlasu k obeslání církevního koncilu do Pisy, kterým němečtí mistři, sdružení ve třech ze čtyř univerzitních „národů“, zkrížili politické záměry krále Václava IV. Rozhněvaný panovník přiznal 18. ledna 1409 v Kutné Hoře domácím univerzitnímu „národu“ tři hlasy proti jednomu společnému hlasu cizích profesorů a studentů.

Změnou vnitřní ústavy v důsledku Dekretu kutnohorského se pražská univerzita plně otevřela proudům usilujícím o hluboké reformy církevního a společenského života. Odchodem několika set cizích mistrů a studentů však ztratila své prvořadé postavení mezi rychle se množícími univerzitami v sousedních zemích.

Všeobecně uznávaným mluvčím univerzitních reformátorů se již dříve stal mistr Jan Hus (kolem 1370–1415), který od roku 1402 působil na kazatelně v pražském Betlému. Tuto rozlehlou kapli, určenou výhradně pro kázání v českém jazyce, vybuďoval v devadesátých letech 14. století okruh českých vlastenců, jenž rovněž podporoval sdružení domácího „národa“ na pražské univerzitě. Husova kritika církevních poměrů byla trnem v oku mnoha pražských farářů. Arcibiskup Zbyněk z Házmburka zprvu Husa proti jejich stížnostem hájil. Když se však žaloby na pražské obhájce Wyclifových bludů dostaly až k římské kurii, arcibiskup se pokusil nebezpečnou nákazu utlumit a v červenci 1410 přikázal sebrat a spálit Wyclifovy spisy.

Široké reformní sdružení v čele s Janem Husem dostalo hlubokou trhlinu na jaře 1412, kdy král Václav IV. dal souhlas s prodejem plnomocných odpustků na podporu válečných podniků papeže Jana XXIII. Křiklavé projevy svatokupectví vyvolaly v nábožensky rozjitřených zástupcích Husových stoupenců silnou vlnu protestů. Smrt tří tovaryšů, kteří byli v červenci 1412 popraveni z králova příkazu, přinesla hnutí první mučedníky. Hus se po krátkém váhání rozhodl hájit zásady opravného programu, zatímco někteří z bývalých vykliftů přešli k jeho odpůrcům. Rozkol na univerzitě předznamenal hluboké rozštěpení celé národní pospolitosti v otázce pravé víry. Ta se stala nejvyšší hodnotou, které byly na dlouhou dobu podřízeny zájmy národa i vlasti. Všechny soupeřící strany přitom samy sebe vydávaly za jediné představitele pravého češství a neváhaly manifestovat své nevaživé postoje vůči domácím Němcům i jiným cizozemcům.

Zostřené církevní tresty Husa donutily přesídlit na venkov, kde od podzimu 1412 mimo jiné sepsal latinské pojednání O církvi (*De ecclesia*) a české *Knížky o svatokupectví*. Ochrannou ruku nad ním držela reformní šlechta, která svou stavovskou odpovědnost za „obecné dobré“ země rozšířila i na oblast duchovních svobod. Důvody, jež přivedly některé velmože k reformnímu hnutí, byly různé povahy. Část z nich zlákal zjištěné vyhlídky na statky odňaté církvi, jiní s vírou v duši uposlechli příkazů Wyclifova a Husova